

Pató Attila*

Arendt Prágában (Margináliák)

Az alábbi reflexiók aligha teljesíthetik a cím ígérését. Céljukat mintegy a kétes értékű margináliák formájában legfeljebb korlátozott értelemben érhetik el: orientációs pontokat nyújtani további olvasmányok, illetve azok értelmezése számára. S ha tudományos szempontból jóformán minimális lehet a haszon, a gondolkodás számára bizonyos támaszpontokat nyújthatnak a kibogozhatatlanul bonyolult történetek végtelenbe vesző spiráljának fejtegetése közben – tehát itt és most, azok számára, akiket a régi történetek érdekelnek.

Arendt és Prága sajátos viszonyát részben személyes történeteken keresztül, másrészt Arendtnek a cseh szellemi és kulturális életre gyakorolt hatása felől lehet megragadni. Az alábbiakban tehát e két irányban indulunk el, s mint jeleztük, szempontokat keresve további olvasmányok, kutatások irányában.

1. Mint – majdnem – minden jelentékeny európai gondolkodó, Hannah Arendt is megfordult Prágában; pontosabban: legalább egyszer, életének talán legjelentősebb fordulópontján átutazott Prágán¹. A legendák városa számára a végleges emigráció első pillanatát, mintegy szimbolikus kezdőpontját jelenti. Talán érdemes megjegyezni, hogy a náci hatalomátvétel után már Ausztriából is a zsidó középosztály számos tagja keresett biztosabb menedéket a közelben, és a Masaryk-féle új államalakulat – a cseh-német rivalizálás hagyományába illeszkedve – szövetségesre lelt a zsidókban, akik – noha javarészt németül beszéltek (tehát a cseh nyelv bizonyos akadályokat jelentett), mégis boldogultak a korábban is jól ismert közegben. Mint tudjuk, a '33-as puccs, pontosabban a demokratikus úton többségre jutott örület és élén a cseh káplán² hirtelen pokoli csapdává változtatta egy kisebbség számára Berlint, a korábbi kulturális felleget, Európa egyik szellemi és művészeti köz-

* A szerző filozófus, PhD, egyik fő kutatási területe a nyilvános tér fogalma Hannah Arendt gondolkodásában. Jelenleg Csehországban, Hradec Královécban él, a prágai Károly Egyetem munkatársa; attila.pato@gmail.com

¹ Ld. Young-Bruehl, Elisabeth: *Hannah Arendt: For Love of the World*. Yale Press, 2012.

² Hindenburg állítólag összetévesztette Hitler szülővárosát, Braunau am Inn-t a cseh-szlovákiai határon fekvő, de akkoriban jóval ismertebb Braunau – cseh nevén Broumov – várossal. Lásd pl. Sayer, Derek: *On the Coasts of Bohemia: A Czech History*. Princeton University Press, Princeton, 2000.

pontját. Arendt egyrészt sebtében igyekszik befejezni az anyagok gyűjtését a *Rachel Varnhagen*-tanulmányhoz, illetve volt férje, Günther Anders, illetve a Brecht-kör tagjai számára igyekszik legalább ideiglenes búvóhelyet biztosítani (mintegy hasonlóan ahhoz, ahogy majd rövidesen Milena Jesenská fog menedéket adni az üldözöttek számára prágai lakásában), s nála keresett támaszt édesanyja is. Egy – állítólag nem kifejezetten kellemetlen – kihallgatás után, ’33 nyarán már csak egyetlen *exit* tűnt járhatónak – a prágai egérút. S noha Arendt későbbi, franciaországi tartózkodása, a menekülés a spanyol határon át a szabadság világába talán minden ízében feltárt, a cseh intermezzo részletei további kutatást igényelnek.

2. Szintén kevésbé szerepel a krónikákban, hogy pontosan tíz évvel később szintén Prágában lel ideiglenes tartózkodási helyre Arendt egyik főhőse is. Ez esetben viszont korántsem menekülésről van szó: Adolf Eichmann életének talán legboldogabb időszaka fűződik Prágához. Abszurd, de úgy tűnik, a Harmadik Birodalom egyik legsikeresebb menedzsere Prága egy félreeső, ám előkelő negyedében szép kis villához jutott, amely éppen üresen maradt³. Az „Eichmann Prágában” fejezet több szempontból is érdekes, noha úgy tűnik, korántsem beszélhetünk a részletek feltárásáról. Különösen érdekesnek tűnik, hogy Eichmann szudétanémet feleségének, aki a Linzhez közeli Sumava-vidékről származott, két fivére volt. Az egyik magas pozíciókba jutott a náci (Gestapo) ranglétrán, s ennek megfelelően alakult a sorsa, a másik viszont geológusként jutott munkához a Protekturátusban – illetve utána, egészen a ’60-as évek közepéig, a jelek szerint nyugdíjazásáig. Különösnek tetszhet, de egyáltalán nem véletlen, hogy Arendt a híres-hírhedt riportkötetben minderről jóformán semmit nem írt. Egyrészt maga Eichmann sem mesélt családi életéről – nyilván, hogy mentse nyilvánvalóan őszintén szeretett családtagjait. Másrészt ne feledjük, hogy a korabeli Csehszlovákia sem tette lehetővé a kutatások bármilyen formáját⁴.

3. Néhány évtized múlva ismét a totalitarizmus a hívószó, amely Arendt szellemét megidézi Prágában – közös mesterük, Husserl másik tanítványa, Jan Patočka révén. Közép-Európában még egy utolsó, végső (akkor még vég-

³ A sors fintora, hogy a szégyenletes náci uralom bukása után a megüresedett villába a rövid időre visszatért Egon Erwin Kisch költözik be. Apropos, a Protekturátus rettegett helytartója, Heydrich egyik fia nemrég, 2010 táján visszavásárolt egy villát Prága közelében, ahol gyerekkorát töltötte, s amely oly kedves emlékeket jelent számára. Hiába, a prágai ingatlanpiac figyelemre méltó fluktuációt mutat, amióta Müllerné a Švejk nyitójelenetében bejelentette, hogy Ferenc Ferdinándot és cseh feleségét lepuffantották Szarajevóban.

⁴ Az egykori disszidens Jiřina Šiklová mesélte, hogy az ötvenes években szociológiára akart jelentkezni, hogy a prágai zsidó közösség századfordulós történetét kutassa. Szociológia nem létezett, de a történelem szakon a professzor megkérdezte tőle, hogy szakdolgozatot kíván írni, vagy börtönbe akar jutni? Šiklová, Jiřina: A cseh ellenzékéről. *Lettre Internationale*, Vol. 32. (2012), No. 87., 1–4. A beszélgetést lejegyezte, szerkesztette Pató Attila.

legesnek érzékelt) erőfeszítést tett Moszkva, hogy közvetlen, külső katonai beavatkozással biztosítsa geopolitikai hatalmát. Mint ismeretes, Patočka két szinten igyekezett reflektálni tragédiákban bővelkedő korának jelenségeire, hiszen a filozófiai-fenomenológiai jellegű írások mellett a cseh nemzet történetének sajátos identitásolvasatai is figyelemre méltóak. Mint emlékezhetünk, a szerző az Eretnek-esszéiben⁵ közvetlenül is megidézi Arendt egyik centrális motívumát, s ez bizonyára nem véletlen: a nyilvános tér görög tapasztalatának mintegy ideatikus rögzítése azért is kiváló kiindulópont, mert az egzisztencia, az időbeliség (történetiség), fundamentális szinten a világ értelmezése, illetve mind e három hatalmas témakör összefüggéseinek értelmezése számára is támpontokat nyújt.

Fontos lehet megjegyezni, hogy Patočka reflexiói a második világháború – az európai civilizáció összeomlása – előtti utolsó pillanatban elérhető legmagasabb filozófiai háttérrel rendelkeztek, de ugyanilyen lényeges, hogy ő mindent a saját tapasztalatain is átszűrve közvetíti⁶ – és nem csupán interpretatív szándékkal. Minerva baglyának útra kell indulnia az alkony beálltával – de ezzel egyúttal etikai dimenziókba száll. A reflexiók a cselekvés lehetőségeit jelölik ki, és gyakorlati imperatívuszokra figyelmeztetnek. Ilyen értelemben különösen lényeges – s itt számunkra most ez lesz az olvasmányok és az értelmezés számára irányt mutató sajátos *hatás-együttes* –, hogy Patočka filozófiája, illetve jelen esetben Arendt-értelmezése nem pusztán az *írássai* révén mutatkozott meg, hanem *szóbeli* formában, különböző előadásokban, is, s nem kevésbé beszélgetések formális és informális keretében. Nem egyszerűen arról van szó, hogy előadásokat tartott, többnyire saját lakásában, vagy máshol, hanem tágabb értelemben arról, hogy diszkurzív kapcsolatban tudott hatni hallgatóságára, amelynek tagjai többnyire hasonló helyzetben voltak, ugyanabban a kilátástalan helyzetben – egy komoly morális feladvánnyal.

Patočka nemzedéke lényegében a két világháború közötti „Első Körtársaság” ujjongó és diadalmas korának tagjaiból állt, akik élvezhették koruk anyagi és szellemi termésének legjavát, és úgy érezték, hogy nemzetük megérdemli a váratlanul kapott történelmi lehetőséget. Úgy tűnik, joggal érezhette

⁵ Patočka, Jan: Eretnek esszéi a történelem filozófiájáról. In uő: *Mi a cseh?* Ford. Kiss Szemán Róbert. Kalligram, Pozsony, 1996. A kötet tartalmazza az alábbiakban hivatkozott *Negatív platonizmus*; *Mi a cseh?*, illetve *A jogtalansággal szembeni védekezés kötelességéről* és a *Mit várhatunk a Charta 77-től?* című írásokat is.

⁶ Ezen a ponton érdemes Habermast is megidézni, hiszen Arendt *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* számára is hasonló iránymutató erővel bír, noha ott végül egy szociológiai-társadalomkritikai perspektíva bontakozik ki. Patočka számára még mindig a világ, a történelem és az egzisztencia kérdései várnak megoldásra. Nehéz nem arra gondolni, hogy maga a jelen tapasztalata tartja a kérdéseket napirenden. Mint ahogyan az is jellegzetes lehet, hogy egy másik Husserl-tanítvány, Lévinas számára az emlékezet ad kulcsot a történelem és az egzisztencia összefüggéseinek megértéséhez.

úgy, hogy kulturális és politikai értelemben is feldolgozta magát az európai nemzetek sorába. Röpke két évtized múltán a sokkoló müncheni vértelen kapituláció, a háború és az egymást követő totalitárius rendszerek ennek a nemzedéknek az életútját törték meg.⁷ Patočka megélte a '38-as, '48-as, s végül a '68-as törést is, ám számára (ami a magyarok számára külön érdekesség) nem a nemzethalál víziója jelenik meg a tankok benzingőzében, hanem egy ennél is kínosabb, voltaképpen etikai rémálom: a nemzet ismét megmutatja, hogy valódi identitása mégiscsak az erdőben bujkáló, vidám kis bosszú-akciókban kimerülő rumcájszi plebejus,⁸ az európai formátum pedig egy röpke pünkösdi királyság mámora. A nemzet a meghunyászkodás reflexével válaszol, az egyéni és kollektív szervilizmus jól bevált eszköztárával igyekszik berendezkedni a történelem újabb kihívására.

A csehországi származású Erazim Kohák, aki az Egyesült Államokban évtizedek óta sokat tett Patočka műveinek angol nyelvű fordításáért és kiadásáért, arra figyelmeztet, hogy nem szabad hinnünk a szintén a kétségbeesés jeleit mutató filozofikus relexióknak⁹. Érdemes megemlíteni, hogy a különben a csehek hősiessége iránt szintén szkeptikus lengyelek, pontosabban a lengyel kultúra irányából érkeznek a „felmentő seregek”. Ebben a tekintetben két viszonylagos újdonságra érdemes figyelmeztetni.

Először is egy sajátos című könyvet kell említenünk, Mariusz Surosz *Pepíci*-jét, amelynek címe a cseh identitás formátumára utaló ironikus utalás (ahogyan a lengyelek emlegetik szintén szláv nyelvű szomszédaikat). Ugyanakkor a kötet – mint alcíme is sugallja – a csehek *drámai évszázadának* rendkívüli hőseiről, tragikus figuráiról ad elmélyült, finom portrékat. Jan Masaryk,

⁷ A tragikus veszteségek sora végtelen: Karel Čapek 48 éves volt, amikor 1938 karácsonyán váratlanul elhunyt, zseniális képzőművész bátyja, Jozef is csak 57 éves, amikor a bergen-belseni lágerben 1945 áprilisában utoléri a végzet. Milena Jesenskának a háború előtti időszakban a szudétánémet vidékről írt beszámolóit egy különleges, nyughatatlan szellem tehetségére irányítják a figyelmet; ő 48 éves volt, amikor Ravensbrückben meghalt. Lásd Surosz, Mariusz: *Pepíci. Dramatické století Čechů polskýma očima*. Transl. Pavel Weigel. Plus, Praha, 2011. Legalább ennyire fontos, hogy 1939. november 17-én a nácik bezárják az egyetemeket, s a diákok nagy részét – pl. Hrabalt is – németországi kényszermunkára viszik. A fiatalok többsége fegyvergyárakban dolgozik, s a gyárak közvetlen tapasztalata egy közös, meghatározó tapasztalat sokuk számára. Még Václav Havel is dolgozott – egy sörgyárban ugyan, de aránylag kemény, megterhelő fizikai munkát. Másfelől íme, ez is a cseh egyenlősítő attitűd forrásvidékéhez tartozik. Irodalmi reflexiót tekintve kiváló forrás Škvorecký, Josef: *Az emberi lélek mérnökei*. Kalligram, Pozsony, 1998. Havel sörgyári tevékenységéhez lásd a *Kiballgatás* című drámát, illetve az *Občan Havel přikuhuje* [Havel polgártárs hozzágúrít] című filmet (Jan, Adam Novák, 2009).

⁸ Véletlen, hogy a nagy cseh filozófus egy olyan kisvárosban született (Turnov), amely az ún. cseh paradicsom szélén található, csakúgy mint Jičín.

⁹ Kohák, Erazim: *Hearth and Horizon. Cultural Identity and Global Humanity in Czech Philosophy*. Academy of Sciences, Prague, 2008.

Milena Jesenská, a sok történet és a körük font szociofotók meggyőzően ellensúlyozzák a kis-csehség jól ismert (ilyen értelemben csak részben legitim) alakzatait.¹⁰

Nem kevésbé hangsúlyosan hivatkozhatunk Agnieszka Holland 2010-es filmjére¹¹ is, amely különlegesen empátikus, drámai tanúságtétel arról, hogy az igazi represszió a „baráti országok beavatkozása” után csak lassan, fokozatosan épült ki, és a látványos kirakatperek és kínzókamrák helyett különlegesen kifinomult pszichológiai fegyvertárat vonultatott fel. A lényegi elem pontosan az, amiről Arendt már beszámolt a totalitarizmus elemzése kapcsán: a totalitárius rendszer lényege az, hogy lehetetlenné tegye az emberek közötti distancia megteremtését: célja az emberek tömegekké préselése, miközben lehetetlenné teszi a kommunikációt. A totalitárius rezsim kései korszakában ugyanezt a hatást érte el az izoláció, amikor hatékony eszközökkel lehetett olyan morális csapdákat állítani, amelyek által nemcsak a közös cselekvés válik lehetetlenné, de az egyéni cselekvés is elveszíti értelmét. Az ellenállás legelemibb gesztusa, noha mindenki számára evidens lehet a jelentése, mint politikai cselekvés értelmét veszíti, hiszen a résztvevők a legelemibb vészhelyzetben sem vállalják az elhangzottak „megértését”; a korabeli szóhasználat szerint „elhatárolják magukat”, „önkritikát gyakorolnak”, stb. Senki nem várhat megértést vagy szolidaritást. Az értelmétől megfosztott szavak és cselekvések világában nem marad alternatívája a meghunyászkodásnak, vagy ha „muszáj volt”, akkor a lelkes rajongásnak. A nyugati szemlélők, illetve az utókor számára ezért is érthetetlen, miért „nem álltak ellen” – vagy hogy miért lehetséges, hogy a nép az egyik pillanatban „lelkesen rajong”, majd a nemzet különös bénultsággal veszi tudomásul „saját” vereségét, s hamarosan megtagadja tegnapi önmagát.¹²

Ezen a ponton idézhetjük fel Patočka etikai vonatkozású munkáját, s a *negatív platonizmus* filozófiáját éppen az arendti vonatkozásban értelmezhetjük. Bizonyára fölösleges emlékeztetni arra, hogy e fordulat kétszeres imperatívuszt jelöl ki a filozófia rögzös útjára lépett személyek számára. Az elért, illetve elérendő tudás – egy teljes történet esetén – voltaképpen kétszeres döntést igényel. A valódi tudásra vágyó és a dolgokat színről színre megismerő bölcs előtt egy egzisztenciális választás áll, nevezetesen a vélemények árnyában egymással pártoskodó-viszálykodó emberek világába való vissza-

¹⁰ Kristálytisztza, üdítő iróniával képi és fogalmi megjelenítését adja a cseh újhullámos rendező, Jaroslav Papoušek beszédes című filmje: *Ecce homo homunculus. Ecce homo Homolka* (1969).

¹¹ *Hořící keř* [Égő bokor] – Agnieszka Holland, PL, 2013.

¹² Némileg visszajára fordítva Arendt parafrázisát: mint Lázár támad fel halottaiból. Ennek kapcsán felidézhetjük Bohumil Kubišta festő hasonló témájú alkotását, amely az I. világháború tapasztalatával ugyan, de – akár egy Kafka-parabola – a jövő előérzetét nyújtja.

térés.¹³ Jelen esetben tehát egy személyiség konzisztenciája, az egzsztencia azt jelenti, hogy az elméleti reflexió és a cselekvés erőfeszítése közelít egymáshoz. Patočka számára azonban nem csak a Charta '77 kezdeményezése és „szóvivői” szerepvállalása jelentette a cselekvés egyetlen formáját. Voltaképpen azzal, hogy – a kor zsargonjával – szabadegyetemi előadásokra és beszélgetésekre vállalkozott, illetve vállalkoztak barátaival, már rést ütöttek a rendszer szigorú falain – a „tiltott” olvasmányok beszerzése és terjesztése önmagában is „rendszerellenes” tevékenységnek számított¹⁴. De ennél is jóval több történt: megtörténtek maguk a beszélgetések mint gesztusok, függetlenül az olvasmányok, témák tartalmától – amelyek pont azért váltak tiltottá, mert beszélgettek róluk, bármi is volt az (tehát az irány megfordul: „tiltott az, amit olvasnak, amiről beszélnek”). A rendszer pontosan tudta, hogy a legnagyobb veszély az, ha néhány ember spontán módon megszervez egy találkozót, beszélgetést – akármilyen elvont téma, spekulatív vita céljából –, függetlenül a tematikától. Ez a tér, az emberek köztes tere a szavak és a cselekvések értelemadásának a tere. Nemcsak az olvasmányok anyaga kaphat értelmezést, hanem saját létük, hanem immár jelentést hordoz mindennapi létezésük is: „*Létezem, mert létezzünk – te létezel, mert létezzünk*”.¹⁵ Az egyébként ismerős kijelentés többlet-jelentése: „*A világ is létezhet* – esélyt kap arra, hogy jelentéssel bíró fogalom maradjon a munka, a kommunizmus, a totális mozgósítás és a nyolcórás híradók világában: *mert létezzünk*.”

Ezek a szemináriumok, beszélgetések vezettek ahhoz a ponthoz, amelyet a Charta '77, tehát egy ellenzéki civil mozgalom reprezentatív *kezdeteként* ismerünk, amely majd 12 év gyötrelmes küzdelme nyomán a bársonyos *forradalom*hoz vezetett. Kiemelünk két fogalmat, amelyek éppen azért figyelemre méltóak, mert történetünk főszereplői elhatárolták magukat az erőszaktól, de általában a politikától és az ideológiáktól is. A kezdeti pillanatot azonban, mint tudjuk, drámai események követték, s a fizikailag és lelkileg kimerítő

¹³ „A barlangba visszatérni”: a valóságban erre valószínűleg ritkán kerül sor, hiszen a tudás napfényében sütkérező bölcsek számára ez a választási kényszer többnyire fel sem merül. Óriási tisztelet – természetesen – a kivételeknek.

¹⁴ Egy külföldi szemével részletes, izgalmas beszámolót nyújt Day, Barbara: *Bársonyos filozófusok*. Ford. Kepes János. Typotex, Budapest, 2004.

¹⁵ Igaz, a rendszer ehhez hozzáteszi: „Mi is létezzünk, mert ti léteztek”. Az ellenségre a rendszernek is nagy szüksége volt – hiszen ez legitimálta a roppant erőszak-apparátus működését –, ezért is engedett *egérutat* az ellenzéki tevékenységnek, általában szigorú (belső) kontrollal. Ugyanakkor a macska-egér „játék” mintha az ellenzék számára is bizonyos sikerélményeket nyújtott volna – s ez talán nemcsak utólagos belemagyarázás. Sok egyéb között Ludvík Vaculík napi lebontású naplóregénye, a *Cseh álmosság*, vagy akár Jiřina Šiklová asszony visszaemlékezései lehetnek erre tanulságos példák. Vaculík, Ludvík: *A cseh álmosság*. Kalligram, Pozsony, 1998. Ennek ellenpontját, egy rendőrtiszt profilját rajzolja meg empátiával egy kortárs fiatal rendezőpáros a *Bilincs* című filmben. Pouta [Bilincs] – Ondřej Štindl, Radim Špaček (2010).

rendőrségi vallatások, noha nem jártak közvetlen erőszakkal, végzetesnek bizonyultak. Ám a rendszer is jól tudta, hogy a léte forog kockán. A Charta '77 megalakulása számára is végzetesnek bizonyult; a folyamatot nem lehetett megállítani, csak feltartóztatni. Tudjuk – pontosabban: úgy tudjuk –, hogy számos külpolitikai tényező is közrejátszott abban, hogy Havel és barátai a rabruhákból, a fűtő- és takarítónői maskarákból nemcsak civil ruhára, hanem akár elnöki, professzori és egyéb reprezentatív öltözetre váltottak. A történet kulcsát valahol mégis annak a pillanatnak a rejtélyében kell keresni, amelyről Patočka közéé barátja, a Károly Egyetem '89 utáni első rektora, Radim Palouš beszélt a talán legnagyobb cseh filozófus halálának tiszteletére rendezett kiállítás 30. évfordulóján, a Pardubice Egyetem halljában. Bizonyára életének egyik kedves emlékét osztotta meg, amikor elmesélte, hogy amikor utoljára látogatta meg a kórházban az immár megroppant egészségi állapotban lévő Patočkát, s elmesélte, hogy a média totális támadást intézett a Charta ellen, akkor a filozófus megkérdezte: „És ez benne volt a tévében?” – S a válaszra, hogy „Igen, persze, minden tele van velük mint ellenségekkel”, meglepő választ kapott: „Akkor győztünk”¹⁶. Megkockáztathatjuk a feltevést, hogy mi volt a látszólag kilátástalan helyzetben megnyilvánuló különös optimizmus rejtett tartalma. A totalitárius rendszerek legnagyobb ellensége nem csak a hiteles megnyilvánulás – hanem az, hogy az soha nem juthat nyilvánosságra. A totalitárius rendszer saját szabályai ellen vétett, s ezzel végzetes hibát követett el.

A filozófusok, írók, zenészek, színészek és még sokan mások, nevesek és névtelenek pedig tették azt, amit tenniük kellett – mert másként nem tehettek. S mintha közös kútból szívták volna fel a tudást, bámulatos pontossággal tudták, ha olykor tévedtek vagy alkalomadtán elbuktak is, hogy mit és miért kell tenniük. Ám a történet, a felszabadulás örömittas pillanatain túl – ha hihetünk például Havel *Eltávozás*¹⁷ című filmjének – mégsem ért maradéktalanul boldog véget. De ez már egy más történet, amely új fejezetet kíván.

¹⁶ Fontos kordokumentum: Havel, Václav: The Power of Powerless. In uő: *Living in Truth*. Ed. by Jan Vladislav. Faber and Faber, London, 1989.

¹⁷ *Odcházení* [Eltávozás] – színdarab, 2007; *Václav Havel* – film, 2011.